Original scientific paper

Miloš Nikolić

A MARXIZMUS FEJLŐDÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

II. rész

A marxizmus fejlődése az Egyesült Államokban a második világháború után
(Történelmi feltételek, fejlődési szakaszok, eszmei irányzatok)

A második világháború és kimenetele, vagyis az emberek tudatában nyomot hagyó tapasztalatok, valamint az az új világtörténelmi szituáció, amelyet teremtett világviszonylatban is, döntően befolyásolta a marxizmus további sorsát. Olyannyira, hogy a második világháborúval új periódus kezdődik a marxizmus történetében, amely sok mindenben különbözik majd az előző — az októberi forradalomtól a második világháborúig tartó — időszaktól. Vonatkozik ez a marxizmus európai és a világ más részein, így az Amerikai Egyesült Államokban végbemenő fejlődésére is. Ugyanakkor azonban a marxizmus európai és USA-beli fejlődése között jelentős eltérések is mutatkoznak.

Európában a második világháború befejeztével rögtön megindul a marxizmus gyakorlati-politikai és eszmei-elméleti affirmálódásának egy szélesebb folyamata (a szocialista fejlődés útját választó országokban, Franciaországban, Olaszországban). Ezt a folyamatot, igaz, megszakítja a hidegháború és a sztálinizmus (1947—1953) előretörése, ám az 50-es évek közepén a fellendülés újabb szakaszába lép, amely a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején éri el tetőpontját.

Az Egyesült Államokban eleinte ez a folyamat mintha ellenkező irányt vett volna. A harmincas évek végéig itt lényegében befejeződött a marxizmus fejlődésének harmadik hulláma. Bár a második világháború időszakában a kommunista párt, folytatva a New Deal ideje alatt megkezdett folyamatot, egyre tömegesebbé válik és erősödik — ez esetben az sem mellékes, hogy a Hitler-ellenes koalícióban a Szovjetunió és az Egyesült Államok szövetségesként veszt részt —, s tagságának létszámát, részben pedig befolyását tekintve fénykorát éli, most már nem annyira az értelmiség, mint inkább az egyes szakszervezetek körében (1944-ben a pártnak 110 000 tagja volt), mégis a túlhajszolt

ipari termelés és a háborús erőfeszítések közepette a kommunista pártot sokkal kevésbé foglalkoztatta a marxista kutatás és gondolat fejlesztése, mint korábban.

A világháború után viszont hamarosan rendkívül kedvezőtlenné válik a társadalmi helyzet a marxizmus fejlődése szempontjából. Már 1946-ban megkezdődik a hidegháború, amely mindenekelőtt a fejlett tőkés országok burzsoáziájának reakciója a munkásmozgalom és a szocializmus megnövekedett erőivel szemben.

A burzsoázia indította offenzíva a 40-es évek végétől az 50-es évek közepéig, formáját és intenzitását tekintve is a kommunizmus, a baloldal és általában a szocialisták ellen irányul, hisztérikus keresztes háborúvá fajul. (Ezt az időszakot Joseph McCarty szenátorról, az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság elnökéről McCarty-korszaknak nevezik.) A kommunizmus, a szocializmus és a marxizmus elleni hajszába bekapcsolódik a liberális intelligencia egy része is, sőt néhányan azok közül is, akik a 30-as években szocialista, vagyis marxista nézeteket vallottak.[98]

Másrészt az amerikai kommunista párt sztálinizmusát (amelynek sohasem volt az egyesült államokbeli szocializmusról saját elképzelése és önálló stratégiája, hisz politikai és ideológiai gyakorlatát teljes egészében a moszkvai diktátumok alá rendelte) alapjaiban rengeti meg Hruscsov titkos referátuma az SZSZKP XX. kongresszusán. A Hruscsov Sztálinra vonatkozó bírálatától irányt vesztett, majd az 1956-os magyarországi szovjet intervenciótól ismételten megrendült tagság megmaradt része is tömegesen hagyja el az Amerikai Kommunista Pártot. Az 50-es évek végére a párt jelentéktelen marginális szektává zsugorodik, amelynek nincs érezhető hatása, a munkásság és az értelmiség körében. A szocialista párt, amely sohasem heverte ki az 1919-es szakadást, az 50-es években szinte nem is létezett. „1900 óta először az amerikai szocialisták bal szárnya nemcsak koherens elmélet és elképzelés, hanem szervezett mozgalom nélkül maradt" — írja James Weinstein.[99]

A negyvenes évek végén és az 50-esek folyamán egyre inkább tért hódít az a nézet, hogy a kapitalizmus eredményes fejlődése egyszer s mindenkorra eltemette a szocializmus eszméjét és a szocialista mozgalmat az USA-ban. Leo Huberman és Paul Sweezy ezekre az időkre így emlékezik: „A negyvenes évek vége és az ötvenes évek időszaka volt ez, amelyet C. Wright Mills találóan »amerika diadalaként« emleget, amikor értelmiségi körökben divat volt azt hinni, hogy a kapitalizmus megreformálódott, és hogy a szocializmus végérvényesen passé... csak kevesen vállalták a szocialista eszmék, programok és vívmányok elfogadásaiból adódó kellemetlenségeket."[100]

A munkásmozgalom, a baloldali erők és a marxista elmélet fejlődése szempontjából e rendkívül kedvezőtlen történelmi körülmények közepette az Egyesült Államokban újra fellendül a marxista elmélet, de már a munkásmozgalom és marginalizálódott politikai szervezeteinek a

befolyásán kívül. Létrejönnek az európai marxizmustól független eszmei áramlatok is.

A marxizmus háború utáni fejlődése az Egyesült Államokban három szakaszra osztható. Az első a már említett kedvezőtlen körülmények között kialakuló szakasza a 40-es és 50-es években. A második a 60-as évek történéseit öleli fel, pontosabban erre az időszakra esik az újbaloldal mozgalmának és eszméinek megjelenése és térhódítása. A harmadik szakasz a 70-es és 80-as évekre esik, amikor is a marxizmus és a marxista elmélet fejlődése iránt tanúsított érdeklődés (főleg az egyetemeken) olyan méreteket ölt, amilyet addig soha.

A háború utáni marxizmus első szakaszán belül három elméleti egység különböztethető meg: az első — a modern kapitalizmusra vonatkozó politikai-gazdaságtani elemzéseket és kritikákat — azok a szerzők dolgozzák ki, akik majd a Monthly Review című folyóirat körül tömörülnek: Paul Sweezy, Paul Baran és Leo Huberman.

A másodikat a kritikai társadalomelmélet létrehozóinak szellemi tevékenysége képezi. Közülük azonban néhányan amerikai tartózkodásuk idején — az ottani társadalmi valóság erőteljes hatására — megváltoztatják kritikai elméletük némely kiindulópontját. Gondolunk itt mindenekelőtt Herbert Marcuséra és Erich Frommra.

A harmadik elméleti egységet C. Wright Mills „egyszerű (plai) marxizmusa" képviseli, amely már sejteti a 60-as évek újbaloldalát.

A Monthly Rewiew neomarxizmusa (Paul Sweezy, Paul Baran, Leo Huberman, Hary Braverman, Harry Magdoff)

Az, ami az USA marxizmusát sajátossá, vagyis „amerikaivá" teszi, az a Monthly Rewiew folyóirat (alapítási éve 1949) marxizmusából, illetve neomarxizmusából (ahogyan gyakran hívják) ered.

A marxizmus kutatói közül többen is úgy vélik az USA-ban, hogy Paul Sweezynek *A kapitalista fejlődés elmélete* című 1942-ben megjelent könyve az első alkotás, amely már magán viseli az amerikai marxizmus sajátos jegyeit. A marxista kutatásnak a baloldal mindkét szárnya csődjét követő új fellendüléséről Paul Bühle megállapítja, hogy „az új marxizmus első fontosabb megnyilvánulásának a Monthly Rewiew folyóirat megindítása tekinthető, amelynek alapítói Paul Sweezy és Leo Huberman, az ismert író. Sweezy említett műve az amerikai marxizmus legjelentősebb egyéni alkotásainak egyike, a marxista gazdaságtannak professzionális közgazdász által történő első feldolgozása".[101]

Paul Sweezy 1934-től 1942-ig gazdaságtant ad elő a Harvardon, majd később, a második világháborúban való részvétele után más neves amerikai egyetemek tanára: a Cornell, Stanford, Yale és Cambridge, valamint a nagy-britanniai Manchester Egyetemé.

A kapitalista fejlődés elmélete című könyvében, mely A marxista po-

litikai gazdaságtan alapelvei alcímet viseli, Sweezy mindenekelőtt a politikai gazdaságtan bírálatának marxi alapfogalmait és azok logikai összefüggéseit magyarázza, és Marx polgári kritikusaitól eltérően rámutat arra, hogy Marx értékelméletének lényege és jelentősége nem változik, illetve nem csökken az értékelemzés szintjéről a termelési árelemzés szintjére áttérve. Sweezy szerint a gazdasági válság legfőbb oka — és ebben a neokeynsiánusok hatása is érezhető — az elégtelen kereslet. Eközben figyelmen kívül hagyja a profitráta süllyedő tendenciájának törvényét, és ezzel létrehozza azt az elméleti alapot, amelyre Barannal együtt a kapitalizmus elemzését alapozzák. Sweezynek a monopol iránt tanúsított érdeklődése, valamint az, hogy elsőként definiálja a monopolkapitalizmust, már sejteti későbbi munkáinak, valamint a Monthly Review köré csoportosult szerzők irányvételét.

1949-ben Sweezy és Huberman megalapítja az USA egyik legtekintélyesebb marxista folyóiratát, a már említett Monthly Review-t. Arról az „intellektuális miliőről", amelyben az újbaloldal csírái kialakultak, Martin Sklar és James Weinstein a következőket írja: „Ezek a nézetek legelőször a Monthly Review-ben jutottak kifejezésre, az első olyan szocialista folyóiratban, amely nem volt sem kommunista, sem pedig antikommunista. A folyóiratot ugyanis a szocializmusnak szentelték, és bírálóan viszonyultak benne a Szovjetunióhoz, de szembeszegültek a hidegháborúval is, és azoknak a szociális forradalmaknak az oldalára álltak, amelyek a hidegháborús politika fő áldozatai lettek szerte a világon. 1956 előtt ez az álláspont meglehetősen szokatlannak számít: nehéz volt képviselni, de megtartani is."[102]

A kommunizmus, a szocializmus és marxista eszmék legintenzívebb üldöztetése idején, 1950-ben jelenteti meg Sweezy *Socialism is the Only Answer* című írását, Leo Huberman pedig a *The Truth About Socialism* című könyvét. Az 50-es évek elején csatlakozik Sweezyhez és Hubermanhoz Paul Baran, aki a Fekete-tenger melletti Nikolajevóban (Oroszország) született. Iskoláit Németországban és a Szovjetunióban végezte. 1939-ben telepedett le Amerikában, ahol 1949-től haláláig, 1964-ig a Stanford Egyetem gazdaságtan tanára volt.

1952-ben jelenik meg *On Political Economy of Backwardness*[103] című tanulmánya. Az 1957-ben megjelenő *The Political Economy of Growth* című könyvében az előző tanulmányban felvetett kérdéseket dolgozza fel alaposabban. Ez a könyv hatott leginkább az elméleti gondolkodás és kutatás neomarxista irányzatára, amely a Monthly Review School nevet kapta. Az irányzat kiemelkedő szerzői Baran és Sweezy mellett Harry Magdoff, Leo Huberman, Hary Braverman, Samir Amin és André Gunder Frank.[105] A marxizmus ezen irányzata döntő hatással volt a fejletlen országok egy külön fejlődéselméletének, a „függőségi elméletnek", vagy ahogy másként nevezik, a „strukturális függőség" elméletének kialakulására és fejlődésére.[106]

Az említett tanulmányban, illetve könyvben Baran, figyelembe véve a fejlett kapitalista országok gazdasági növekedését, valamint a gazdaság

és szegény országok között egyre inkább elmélyülő szakadékot, körültekintően elemzi a fejletlenség genézisét és morfológiáját. Szerinte a latin-amerikai, afrikai és ázsiai országok fejletlenségének legfőbb oka az európai és észak-amerikai kapitalizmus gyarmatosító politikájának és neokolonialista intervenciójának következtében létrejött eltolódás az említett országok társadalmi-politikai struktúrájában. A fejlett kapitalista termelés és a kapitalizmus előtti gazdasági állapotok találkozása ezekben az országokban nem idézett elő forradalmi változásokat a mezőgazdasági és a manufakturális termelésben, ahogy az Európában történt, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.

A világpiacra termelő és a nyersanyag-kiaknázáshoz nélkülözhetetlen infrastruktúrával rendelkező kapitalista szektorral párhuzamosan tovább élnek az ott talált tradicionális termelési formák is. Egyfelől a feudális, illetve félfeudális tulajdonviszonyok, másfelől pedig a külföldi tőke által szorongatott hazai burzsoázia a tőke gyors megtérülését és magas profitrátát biztosító rövidlejáratú gazdasági tevékenységekre korlátozta aktivitását. A fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok ugyanis ezt a réteget egyáltalán nem tették érdekeltté a mezőgazdaság és ipar valóságos fejlődését biztosító, hosszú lejáratú beruházások iránt. Mi több, a hazai tőkét — biztonságosabbnak ítélve ezt a változatot — inkább külföldön ruházták be. A közkiadások legnagyobb részét, a fennálló rendszer fennmaradását biztosítandó, a katonaság és a rendőrség fejlesztésére fordították.

A gazdasági többlet a fejletlen országokban kisebb, mint a fejlettekben, ám az előbbiekben sem kicsiny az a potenciális többlet, amely a felső osztály luxusfogyasztása, a bürokrácia és hadsereg eltartása, a tőke külföldre való áramlása és hasonlók folytán vész el. Baran kutatásaiban megkísérli bizonyítani, hogy a fejletlenség túlhaladásának a szocializmus az egyedül lehetséges útja.

A növekedés politikai gazdaságtana azért is jelentős, mert Baran ebben használja először a marxi értéktöbblet kategória helyett a gazdasági többlet kategóriát (a társadalom által termelt és elfogyasztott javak közötti különbség); a profitráta süllyedő tendenciájának törvénye helyett pedig a gazdasági többlet növekedésének törvényéről beszél. 1966-ban jelenik meg Baran és Sweezy legjelentősebb munkája a *Monopolkapitalizmus*, amely az amerikai marxizmusnak is egyik legkiemelkedőbb alkotása. Bár Baran és Sweezy is lényegében a kapitalizmus USA-beli fejlődését tanulmányozták, a *Monopolkapitalizmus*ban közzétett elemzéseik, illetve azok eredményei általános érvényűek. Rámutattak arra a különben igen vitatott analógiára, hogy amiként Marx „a szabad versenyes kapitalista rendszerre vonatkozó elméleti modelljét" Nagy Britannia példájára alapozta, úgy „a monopolkapitalista rendszer elméleti modelljét" pedig az Egyesült Államok tanulmányozására kell alapozni.[108] Baran és Sweezy kiindulópontja az, hogy Marx elméletének alapja a szabad versenyes modell (ami azt bizonyítja, hogy ez a két szerző mégsem fogta fel Marx absztrakt-elméleti analízisének lényegét, amire egyébként Paul

Mattick és mások is rámutattak),[109] és hogy a mai kapitalizmus olyan modell kidolgozását igényli, amelynek középpontjában a monopol áll.[110] A monopol, mint az időszerű kapitalizmus alapvető elméleti modellje pedig megköveteli, hogy az elmélet terén az értéktöbblet fogalma helyett a gazdasági többlet fogalmát, a termelési ár helyett a monopolárat, a profitráta süllyedő tendenciájának törvénye helyett pedig a gazdasági többlet növekvő tendenciájának törvényét alkalmazzák. A *Monopolkapitalizmus* alapvető tárgya „a többlet termelése és felhasználása a monopolkapitalizmus feltételei között"[111], ahol a hangsúly a többlet felhasználásán, elköltésén van, mert szerintük ebben rejlik a kapitalizmus fő problémája. Elemzésükben a többlet termelésének, a magántőke konkurrenciájának, valamint a munka és tőke osztályharcának kérdése háttérbe szorul. Ezzel kapcsolatos az a tézis is, miszerint a munkásosztály alkalmatlan a munka megnövekedett termelékenységéből eredő tőkerész kisajátítására, mely tézissel James O'Connor[112] és az amerikai radikális közgazdászok többsége erélyesen szembeszállt. Kutatásaik alapján ugyanis arra a következtetésre jutottak, hogy a politikai folyamatok (és ez mindenekelőtt osztályharcot jelent) mind jelentősebben befolyásolják a bérek meghatározását és alakulását.

A kapitalista vállalatnak, illetve a nagy korporációnak mint a monopolkapitalizmus „tipikus gazdasági egységének" a leírásával Baran és Sweezy az elsők között vezetik be a marxista politikai gazdaságtanba a kapitalista vállalat elméletét. (Ezt Alfred Marshall és J. K. Galbright burzsoá közgazdászok hatása alatt teszik, de ugyanakkor a gazdasági elemzés Thorstein Veblen képviselte institucionális irányzatára is támaszkodnak.) Galbright-hoz hasonlóan (és Ernest Mandeltől eltérően) a nagy korporációk fejlődésének alapján az önfinanszírozás gyakorlatában látják, míg alapvető céljának a profittermelést, illetve a tőkeakkumulációt tartják.

A monopoltőke alapvető tendenciatörvénye nem más, mint a többlet állandó növekedése, míg az alapvető problémát e növekvő többlet felhasználása képezi, vagyis a megfelelő fogyasztás hiánya, ami a kapitalizmus „régi betegsége". A probléma a „kapitalizmus krónikus alkalmatlanságában rejlik arra, hogy annyi többletet használjon el, amennyit elő tud állítani".[115] Ezek szerint olyan potenciális többletről van szó, amelyet nem termeltek meg, de megtermelhettek volna, többletről, amely a kihasználatlan kapacitások és a munkanélküliség miatt létre sem jön. Emellett potenciális többletet tartalmaz a túlméretezett fogyasztás, valamint az irracionális és tékozló társadalmi szervezet is.

A stagnálás a fentiek alapján a monopoltőke természetes állapota, ami azonban az ellentétes „külső" tényezők, elsősorban az állam hatása miatt nem mindig jut kifejezésre. (Baran és Sweezy az államot is „külső tényezőként" kezelik, amiért szintén igen sok bírálat érte őket.) „E külső tényezők nélkül a monopoltőke egyre mélyebbre süllyedne a krónikus depresszió posványában."[116]

Az említett szerzők megkülönböztetett figyelmet szentelnek az ál-

lami kiadások elemzésének, lévén az a többlet felhasználásának legjelentősebb formája. Álláspontjuk e kérdésben az, hogy az állami kiadások növekedését a monopolkapitalizmus jellege korlátozza, és hogy e kiadások struktúrája egyre inkább irracionális és romboló jellegű. A monopolkapitalizmus egyedül csak a katonai kiadásokat nem korlátozza, sőt e kiadások az ipari tőkével sem kerülnek konfliktusba. Ez az oka abszolút és relatív értelemben vett növekedésüknek. A katonai kiadások azáltal, hogy ösztönzik mindazt, ami irracionális és reakciós az amerikai társadalomban, erősítik a tőkések osztálypozícióit és uralmát, az antikommunizmus ideológiája pedig biztosítja az osztálykohéziót és törvényesíti a gazdasági többlet felhasználásának eme nyilvánvalóan irracionális formáját. Baran és Sweezy bíráló elemzései a monopolkapitalizmus irracionalitását külön is hangsúlyozzák, a kritikai elemzést pedig kiterjesztik az élet minőségének és értelmének vizsgálatára is. Ezzel annak az irányzatnak az elindítóivá válnak, amely a 70-es években válik majd uralkodóvá az Egyesült Államok radikális közgazdászai körében. Ez az irányzat más elméleti-módszertani álláspontokról bírálja a kapitalizmust, és ezzel együtt megfogalmazza a szocializmus mellett szóló érveket is. Ezek az álláspontok és érvek kimutathatók Herbert Marcuse-nál is, de az amerikai újbaloldal mozgalma is kifejezésre juttatja a 60-as években. A korszerű kapitalizmus alapvető ellentmondását ugyanis Marcuse „egyik részről az óriási társadalmi gazdaságban, a másikról pedig e gazdaság romboló, agresszív és tékozló felhasználásában látja".[117]

Baran a kapitalizmus bírálatának szóban forgó elméleti-módszertani álláspontját tulajdonképpen már az 50-es évek elején megfogalmazta: „Korábban, amikor a nélkülözés még elkerülhetetlen volt, a rendszernek mint egésznek és a részeinek funkcionálása közötti ellentmondásaira való kritikai reakció nemigen volt — és nem is lehetett — egyéb, mint a kapitalizmus igazságtalansága miatt érzett szégyenérzet. Csak az utóbbi időben, amikor a bőség könnyen elérhetővé vált, de megvalósulását a kapitalizmus tartós dominanciája szemmel láthatóan gátolja — került a kritikai gondolkodás előterébe a rendszer irracionális volta."[118] A marxizmus egyik legjelentősebb felismerése — amely azt az utópista szocializmustól és a burzsoá racionalizmustól leginkább megkülönböztette — az, hogy egy társadalmi rend irracionális volta az adott rendszer válságának egyik megnyilvánulási formája... Mivel valamely társadalmi szervezet irracionalitásának természetszerű velejárója, hogy felesleges szenvedést és nincstelenséget idéz elő a nem kivételezettek, a kizsákmányoltak körében... nyilvánvalónak tűnt, hogy a munkástömegek élete egyre elviselhetetlenebbé válik — nemcsak a reáljövedelem csökkenése, hanem az általában vett társadalmi egzisztencia rosszabbodása miatt is. A történelem azonban nem a fenti várakozások szerint alakult. Felmerül a kérdés: „Mi a teendő akkor, ha a társadalmi rend legkirívóbb irracionalitása sem eredményez olyan szenvedést, amelyet az elnyomott lakosság ne tudna elviselni többé?"[119] A forradalmi harc súlypontja ekkor — Baran szerint — áttevődik a fejletlen országokba. „Lenin láng-

elméje ismerte fel azt, hogy a monopolkapitalizmus és imperializmus korszakában a vezetés e funkcióját a gyarmati, a függő és fejletlen országokat benépesítő nemzetek veszik át... Ezeknek az országoknak némelyike már fellázadt, másoknál ez a harc pillanatnyilag is folyik és a tőkés rend irracionalitása ellen irányul."[120]

A *Monopolkapitalizmus*ban Baran és Sweezy rámutatnak arra, hogy „az ipari munkásság Amerikában csak kis részét képezi a munkásosztálynak, és hogy az alapiparágakban dolgozó szervezett részük — mint fogyasztó és mint a társadalom ideológiailag preparált tagja — jórészt beépült a fennálló rendszerbe". „Már nem áldozatai a rendszernek, mint az ipari munkásság Marx idejében, bár őket is érinti a többi osztállyal és réteggel egyetemben a rendszer elementaritása és irracionalitása."[121] „A munkanélküliek, a mezőgazdasági idénymunkások, a nagyvárosok gettóinak lakói, az egyetemisták, egyszóval a periférikus csoportok sem képeznek forradalmi erőt, mert impresszív létszámuk ellenére e csoportok túl heterogének, felaprózottak és szétszórtak ahhoz, hogy hathatós tényezői lehetnének a társadalomnak."[122] Mindebből az a következtetés vonható le (mint azt Marcuse is megállapítja *Egydimenziós ember* című könyvében), hogy „a fejlett monopolkapitalizmus belső dinamikájának" kereteiben aligha lehet „a rendszer megdöntésére irányuló sikeres forradalmi akciókra számítani".[123] E pesszimista megállapításból Baran és Sweezy nem arra a következtetésre jut, hogy el kell vetni Marx kapitalizmus bírálatát, a szocializmus történelmi lehetőségeire és elkerülhetetlenségére, s ezzel együtt a proletariátus történelmi szerepére vonatkozó felismeréseit. Marx alapvető nézetei és kritikai módszere továbbra is nélkülözhetetlen az elméleti analízisben. A kapitalizmust azonban mint világrendszert kell elemezni és felfedni benne a forradalmi fordulat lehetőségeit és erőit. „Amennyiben elszalasztotta a modern ipar korai szakaszának forradalmi lehetőségeit — összegzi nézetét Sweezy — az ipari országok proletariátusa egyre inkább veszít forradalmiságából. Ez azonban nem jelenti azt, hogy téves lenne Marx azon nézete, miszerint a kapitalizmus kitermeli saját sírásóját. Amennyiben a kapitalizmusra globális rendszerként tekintünk — és ez az egyedüli helyes nézőpont —, akkor láthatjuk, hogy egyrészt a kizsákmányoló országok kis, másrészt a kizsákmányoltak nagy táborára osztható. A tömegek képezik ezekben a kizsákmányolt és függő országokban a globális tőkés rendszeren belüli forradalmi erőt, mégpedig ugyanabban az értelemben és ugyanazon okokból kifolyólag, amelyek alapján Marx a modern ipar korai szakaszának proletariátusát forradalminak tekintette. Végül a második világháború utáni történelem azt bizonyítja, hogy ez a forradalmi erő valóban képes sikeres harcot vezetni a kapitalista dominancia ellen."[124]

Ezért a Monthly Review, illetve a köré csoportosuló szerzők a kapitalizmus, illetve az imperializmus világrendjének elemzésére összpontosítják a figyelmüket, valamint az USA szerepére e rendszeren belül csakúgy mint a harmadik világ országainak forradalmi lehetőségeire.

Sweezy Hubermannal közösen jelentette meg *Cuba: Anatomy of a*

Revolution című könyvét. A Szovjetunióról és más szocialista országokról írt cikkeit a *Post-Revolutionary Society* (1980) című kötet tartalmazza. Sweezy szerint a Szovjetunió és a többi szocialista ország valójában nem szocialista társadalom, de nem is kapitalista már. Ez egy „új társadalmi formáció", amelyet Sweezy „posztrevolucionáris" (forradalom utáni) társadalomnak nevez.[125] Habár ezek még mindig osztálytársadalmak, élükön egy új uralkodó osztállyal (amely inkább a millsi értelemben vett „uralkodó elithez", mintsem a marxi értelemben vett osztályhoz hasonlít), és bár a munkások még bérviszonyban vannak, korunk posztrevolucionáris társadalmai mégis történelmi előrelépést jelentenek a kapitalizmushoz viszonyítva."[126] Sweezy a hetvenes évek elején a „szocializmusba való átmenet" problémájáról és Kína fejlődéséről folytat vitát Bettelheimmel.[127]

Harry Magdoff-al közösen írja meg a *The Dinamics of U. S. Capitalism* és a *The End of Prosperity: The American Economy in the 1970's* (1977) című könyveket.

Harry Magdoff a harmincas években lett tagja a New Deal kormányának. A második világháború alatt magas rangú tisztségviselő a kereskedelmi minisztériumban, majd baloldalisága miatt már 1947-ben elbocsátják az állami szolgálatból. Baran halála után Sweezy a Monthly Review-hoz hozza és együtt szerkesztik a folyóiratot.

1969-ben jelenik meg *The Age of Imperialism* című könyve, amelyet rövid idő alatt több nyelvre is lefordítanak, így napvilágot lát Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban, az NSZK-ban, Finnországban, Svédországban, Japánban és Kínában is. Szerinte a „gazdasági imperializmus »tiszta« képlete ma már nem alkalmazható, nem felel meg a valóságnak, mivel a katonapolitika és a szűk értelemben vett politika többé már nem a költségszámítás szabályain alapul".[128] Ez azt jelenti, hogy nem elsősorban gazdasági érdekek befolyásolják alakulását, hanem mindenekelőtt az a törekvés, hogy fenntartsa a kapitalizmus, illetve imperializmus világrendszerét. Ez a vezető tőkés ország az USA esetében a legkirívóbb. „Nem a gazdasági imperializmus, hanem helyette a politikai célok, valamint a nemzetbiztonság képezi az USA külpolitikájának alapvető mozgatóját."[129] „Latin-Amerika relatív kis profitot megvalósító államai azért fontosak az USA politikája szempontjából, mert maga Latin-Amerika fölött kíván ellenőrzést gyakorolni. Az ellenőrzésnek és befolyásnak ilyen értelemben nemcsak az a szerepe, hogy meggátolja az amerikai tőke expropriálását, és hogy biztosítsa ezeknek az országoknak az immunitását a szociális forradalmakkal szemben, hanem az USA számára fontos ezeknek az országoknak a szavazata is az ENSZ-ben a dominancia általános amerikai sémájának megvalósítása szempontjából. Tehát az USA politikai vezetői a hatalmas pénzeszközöket felemésztő vietnami öldöklést és rombolást sem egy majdani jövedelmező vietnami biznisz szempontjából ítélték meg, hanem a katonai és politikai szakemberek véleményével összhangban döntöttek, méghozzá az ázsiai, főként pedig a délkelet-ázsiai ellenőrzés és befolyás erősítését,

valamint a térségnek az imperialista rendszeren és az USA hatáskörén belüli magatartását tartva szem előtt."[130]

Magdoff könyvében rámutat arra is, hogy a gyarmati dominancia a dekolonializáció, illetve a politikai függetlenség megszerzése után is jelen van. A fejlett tőkés országok a fejletleneket olyan nyitott piacként használják, ahol konkurrencia szinte nem is létezik.[131] Ezekben az országokban sokkal nagyobb profit valósítható meg, mint az anyaországban. A fejlett országok tőkéje ugyanis rendkívül olcsón jut a „harmadik világ" országaiban nyersanyaghoz[132] és munkaerőhöz, s így a monopoltőke semlegesítheti a „hazai" munkásosztály bérnövelésre irányuló gazdasági nyomását.[133]

1978-ban jelenik meg Magdoff *Imperialism: From the Colonial Age to the Present* című könyve, amelyben bővíti és mélyíti az előzőben végzett elemzéseit.[134] A könyv első hosszabb tanulmányában, az European Expansion Since 1763 címűben az imperializmus történelmi gyökereit és fejlődését elemzi. A könyv másik része az imperializmus időszerű kérdéseit tárgyalja, a harmadikban pedig a szerző válaszol az előző könyvét bírálók megjegyzéseire.

A monopoltőkének a munka degradálására gyakorolt hatását Harry Braverman taglalja *Labour and Monopoly Capital* (1974) című könyvében.

A kritikai társadalomelmélet képviselői (a „frankfurti iskola") az USA-ban

A frankfurti Társadalomkutatási Intézet (Institut für Sozialforschung) körül csoportosuló gondolkodók — a kritikai társadalomelmélet megalkotói — a fasizmus uralomra jutása után Németországból előbb Svájcba, Franciaországban és Angliába emigráltak, majd a harmincas évek közepére egy részük a frankfurti intézet igazgatójával, Max Horkheimerrel az élen az USA-ban települt le. Az intézet következő kiemelkedő munkatársai: H. Marcuse, F. Pollock, E. Fromm, K. Wittfogel, L. Löwenthal, (Adorno majd csak a negyvenes évek elején érkezik meg az Egyesült Államokba). Az intézet 1934 végétől a New York-i Columbia Egyetem keretében működik egész 1949-ig, amikor Horkheimerrel és Adornóval együtt újra visszatér Frankfurtba, az intézet többi munkatársa viszont az Egyesült Államokban marad.

A Társadalomkutatási Intézet nem kívánt ott-tartózkodása folyamán a szükségesnél jobban integrálódni az amerikai akadémiai körökbe. „Horkheimer kívánsága, hogy az intézet tudatosan német maradjon, szintén annak a szükségletnek a komoly megértésében gyökeredzett, hogy tartani kell a kapcsolatot Németország humanista múltjával, ami segíthetné a nácizmus utáni német kultúra újjászervezését. Ezért nem tettek az intézet tagjai eleget a columbiai kollégák kérésének, hogy csatlakozzanak az amerikai társadalomtudományok e központi intézményéhez."[135]

Többek között ez volt az egyik oka annak, hogy a „frankfurti iskola" képviselőinek elméleti tevékenysége szinte egyáltalán nem gyakorolt hatást a tudományos fejlődésre az USA-ban (a logikai pozitivistáktól eltérően, akik ugyanakkor és ugyanolyan okokból érkeztek az Egyesült Államokba). A hatvanas évekig Horkheimer, Adorno, Marcuse, és Fromm elméleti munkái és nézetei, még a marxista és szocialista irányzatú elmélet fejlődésén sem hagytak nyomokat. Majd csak a hatvanas évek újbaloldalán belül válik érezhetővé Herbert Marcuse jelenléte. Ezzel szemben az amerikai valóság bélyege a kritikai társadalomelmélet megalapítóinak eszmei fejlődésén már sokkal előbb kimutatható: „épp itt, Amerikában jut el a hagyományos marxizmus általuk való tolmácsolása döntő szakaszába" — írja Martin Jay.[136]

Úgy tűnik, hogy az amerikai valóság befolyása a „frankfurtiak" további fejlődésére elsősorban a kapitalista rendszer gazdasági és politikai stabilitásán keresztül jutott kifejezésre, amely mintha felszámolta volna — legalábbis belső ellentmondásait tekintve — a rendszer tagadásának lehetőségét. A tudomány és technológia intenzív fejlődése, különösen a tudományos és technológiai innovációk révén, amely a kapitalista rendszert erősítő és legitimáló tényezőként hatott, a mai ember elidegenedéséhez is nagyban hozzájárult. Az uralkodó ideológia erőteljes befolyása a lakosság szükségleteinek, érdekeinek, valamint tudatának, sőt tudatalattijának formálására mintha végérvényesen kiküszöbölte volna a fennálló életmód és -tartalom lehetséges alternatívájának felvetődését. A munkásosztály olyan mértékben integrálódott a meglévő társadalmi rendszerbe, hogy nemcsak osztályöntudatának fejlődése, de azon történelmi küldetése is kérdésessé vált, amelyet Marx a proletariátus társadalmi lényéből vezetett le.

Az amerikai társadalom felsorolt ismérvei eltérően hatottak a „frankfurti iskola" egyes képviselőire. Max Horkheimer és Theodor Adorno úgy tekintenek az amerikai társadalomra, mint a felvilágosodás dialektikájának elkerülhetetlen történelmi következményére, vagyis az emberiség történelmi fejlődésének olyan következményére, amelyben az ember évezredes törekvése a természet leigázására és egy racionális rend létrehozására az embernek ember fölötti dominanciájához, és az irracionális tényező felülkerekedéséhez vezet a társadalmi életben. „Kiderül, hogy a természetnek a szubjektum által való kíméletlen leigázása épp a vak objektívnek, a természetnek uralmával végződik."[137]

Horkheimer és Adorno továbbra is kritikusan viszonyulnak a fennálló társadalomhoz, de egyre pesszimistább megnyilatkozásaikban már nem a társadalom megváltoztatásáért szállnak síkra, mint ahogy azt Horkheimer Hagyományos és kritikai elmélet című (1937) tanulmányában hangoztatta. Míg ugyanis a harmincas években azt vallja, hogy a kritikai elmélet „a proletariátus emancipálódása történelmi folyamatának intellektuális vetülete" kíván lenni, és hogy a teoretikusok feladata „az igazságos társadalom felé vezető fejlődés felgyorsítása"[138], addig 1946-ban a *The End of Reason* című könyvének előszavában már azt írja,

hogy nem tesz kísérletet semmiféle akcióprogram megfogalmazására, mert „meggyőződése, hogy az eszmék akcióra váltására, illetve az akciótól való aktív tartózkodásra való hajlandóság a kultúra jelenlegi válságának a tünete".[139]

1941-ben Marcuse megjelenteti *Ész és forradalom* című könyvét, amely harmincas évekbeli kritikai társadalomelméletének egyfajta szintézise. Ugyanabban az évben jelenik meg A korszerű technológia némely társadalmi implikációi című tanulmánya, amelyben már kifejezésre jutnak a amerikai valóságra vonatkozó felismerései. Ebben a tanulmányban új gondolatvonulatra bukkanunk. A harmincas évek kritikai elméletével szemben ez a vonulat visz majd el az *Egydimenziós ember* (1964) alaptéziséig, miszerint az ész és technika „már alkalmazása és kiaknázása előtt ideológiai és politikai töltéssel és funkcióval rendelkezik".[140] Az *Egydimenziós ember*ben Marcuse arra a következtetésre jut, hogy az amerikai valóság az „egydimenziós ember" társadalma, vagyis olyan társadalom, amely kiküszöbölte önnön belső tagadását, illetve ez a tagadás az „abszolút elutasítás" impotens politikai formájaként jelentkezik.[141] A kritikai társadalomelmélet már „képtelen demonstrálni a fennálló társadalmon belüli felszabadító tendenciákat",[142] ezért süllyed a történelmi praxishoz kötődő elmélet az absztrakt spekulatív gondolkodás szintjére: és válik kritikai politikai gazdaságtan helyett filozófiává,[143] Csakhogy itt a következőkre is utalni kell: Marcusera jelentős hatást gyakorolt az amerikai újbaloldal, különösen pedig a hatvanas évek egyetemista mozgalma. Furcsa talán, de mégis érthető, hogy a hatvanas évek amerikai újbaloldalának fejlődése és zátonyra futása újra felerősíti Marcuse nézeteinek optimizmusát és visszatéríti a harmincas évekbeli kritikai elmélet néhány alaptéziséhez. Ez különösen *Ellenforradalom és revolt* (1971) című tanulmányában és az *Elmélet és gyakorlat*, valamint *Az újbaloldal bukása* (1975) című cikkeiben jut kifejezésre.[144]

1939-ig a „frankfurti iskola" tágabb köréhez tartozó Erich Fromm elméleti tevékenységén az egyesült államokbeli tartózkodása idején is érezhető Marx, különösen pedig az „ifjú" Marx bizonyos eszmei hatása, és úgy tűnik, mintha az amerikai valóság előtti sajátos kapituláció kifejezője lenne. Russell Jacoby szerint ugyanis kapitulációnak tekinthető a „hangsúlyeltolódás az individuális, a személyes és a pszichikum területére, amely csak lazán kötődik a társadalomhoz".[145] Mindez összefüggésben áll az empirizmus, a pozitivizmus, a pragmatizmus felé fordulással és az elmélet elvetésével. „Az a törekvés érvényesül, hogy a közvetett elmélet kárára, a politikai reformok és a terápia terén kell közvetlen eredményeket elérni,"[146] minek folytán „az elmélet elvesztése azzal bosszulja meg magát, hogy összetévesztik az adott társadalomban elmélyülő gyakorlatot a belőle kivezetővel".[147]

Erich Fromm

Erich Fromm fejlődési útja némileg eltér Herbert Marcuse gondolati fejlődésétől. Írói tevékenységét a harmincas évek elején kezdte azzal a szándékkal, hogy egyesítse Marx és Freud eszméjét, mivel meggyőződése szerint a marxi gondolat pszichológiai szempontú megközelítést igényel. (Ennek első eredménye a A Krisztus-dogma fejlődése című könyve, amely 1931-ben jelent meg Bécsben.) A harmincas évek közepétől Fromm felhagy Freud ortodox interpretálásával és rövidesen a neofreudisták egyik kiemelkedő képviselőjévé válik, akiket a kritikai elmélet megalapozói revizionistáknak neveznek. A pszichoanalízisnek Freud „nézetei és elméletei közül — amelyek a XIX. század pszichológiai materializmusának szellemében fogantak — sok mindent revideálnia kell a humanista és dialektikus gondolat szemszögéből".[148]

Hogy miként valósult meg ez az első tekintetre igazolt követelés, arra az a polémia derít fényt, amely egyik részről a „frankfurti iskola" megalapítói Horkheimer, Adorno és Marcuse, a másik részről pedig Fromm között folyt.

A polémiát Adorno kezdte 1946-ban. Szerinte Freud nézeteinek épp a legextrémebb és legmegbotránkoztatóbb aspektusai fedik fel leginkább Fromm és a többi revizionista felfogásának illuzórikus voltát a harmonikus személyiség, az igaz szeretet és boldogság megvalósulásának lehetőségéről a fennálló társadalomban. Fromm szociológiai konceptusa, a „társadalom és a kultúra pszichologizálása" (ahogyan Horkheimer nevezi), Adorno szerint, a társadalmi ellentmondások elkendőzéséhez vezet. A pszichoanalízist — biológiai gyökereinek tagadásával — a revizionisták valamiféle Geisteswissenschafttá és „szociálhigiénévé" változtatják.

Fromm többek között a melegség és szeretet hiányával vádolta Freudot. Szembeszegülve azzal a hangsúlyozott jelentőséggel, amelyet Fromm és a többi revizionista a szeretetnek tulajdonít, Adorno a következőket mondja: „Könnyen meglehet, hogy társadalmunk olyan végletekig jutott, amikor a szeretet valóságát csak a létezővel szembeni gyűlölet fejezheti ki, mivel a szeretet minden közvetlen tanújele pusztán csak megerősítése ugyanazon feltételeknek, amelyek gyűlöletet szítanak."[149]

Marcuse az *Erósz és civilizáció*ban (1955) a „forradalmi Freudot" igyekszik felfedezni, azt, aki segítségére lehetne a jelenkori civilizáció egy radikális, forradalmi fordulatának elméleti megalapozásában. Erről az álláspontról bírálja Frommot és a revizionistákat, elsősorban azért, mert elvetették Freud kritikai elképzelését és terapeutikus gyakorlattal helyettesítették, áldozatul esve annak az ideológia által determinált illúziónak, miszerint ebben a társadalomban elérhető az igaz boldogság. Marcuse hangsúlyozza: „A »személyiséget« és »individualitást« vagy a civilizáció fennálló formáján belüli lehetőségeivel összhangban kell definiálni — ez esetben a nagy többség önmegvalósulása a sikeres alkalmazkodásra korlátozódik —, vagy pedig saját transzcendentáló tar-

talmával összhangban." Ez utóbbi azonban „azt jelentené, hogy túl kell lépni a civilizáció fennálló formáján a »személyiség« és »individualitás« merőben új, az uralkodó formákkal összeegyeztethetetlen formái felé... Ez viszont nem más, mint gyógyítani a beteget, hogy lázadóvá legyen".[150] Erre Fromm azt válaszolja, hogy Marcuse olyannyira megfeledkezett „saját dialektikus álláspontjáról, hogy fekete-fehér képeket fest"... „Én egyezem Marcusével abban, hogy a kapitalista társadalom az elidegenedés társadalma... De egyáltalán nem egyezem azzal a nézettel, hogy emiatt ezek a minőségek (az egyén boldogsága) nem lelhetők fel senkiben."[150] Egy másik helyen Fromm a következőket írja: „A szeretetre képes emberek a jelenlegi rendszerben szükségszerűen kivételnek számítanak."[151] A marxista nézeteket valló Russel Jacoby így kommentálja Fromm álláspontjának konformizmusát: „A Fromm által felfedezett kivételek, akikért olyannyira síkraszáll, olyan kivételek, akiket a liberális társadalom — saját jóindulatát bizonyítandó — állandóan mint valami zászlót lobogtató; egy kis erőfeszítéssel, saját otthonában mindenki megkímélheti magát a szeretet nélküli romboló világtól. A szeretet és boldogság »foltozgatás«, amit mindenki maga is elvégezhet. A kritikai elmélet számára ezek a kivételek épp azt a brutalitást és igazságtalanságot bizonyítják, amelyet ideológiailag maguk mögött hagytak. Érzékenység és melegség egyesek, közönyösség és brutalitás a többiek számára — ez a fennálló rendszert védelmező maradandó eszmék és realitások egyike."[152]

Fromm Marcuset nihilistának kiáltja ki, aki tőle, a humanistától eltérően, nem jelöli meg a jelen és jövő közti konkrét és közvetlen kapcsolatokat. Fromm, a „nem gyakorlatias" elmélet ellen és a „gyakorlatias reformok" mellett foglal állást. Felrója Marcusenak, hogy nem foglalkozik politikával („ha valakit nem érdekelnek a jelen és a jövő közti lépcsőfokok, akkor az nem is foglalkozik politikával, sem radikálissal, sem másmilyennel"), majd megállapítja, hogy „Marcuse alapjában véve az elidegenedett entellektüel tipikus példája, aki személyes kétségbeesését a radikalizmus elméleteként tünteti fel".[153]

Az optimista és moralista ihletésű és a „közvetlen" praxis felé forduló Fromm *A remény forradalmi* (1968) című könyvében, amelyet Jacoby „Disney-féle alkotásnak" nevez a következőket írja: „Állítom, hogy amennyiben az emberek valóban megfogadnák a Tízparancsolatot vagy a budhista Nyolcszoros utat, mint az életüket irányító építő jellegű elveket, egész kultúránk dramatikus változáson menne át." „Az első lépés — Fromm szerint — egy olyan Nemzeti Tanács megalakítása lehetne, amit úgy nevezhetnénk el, hogy Amerika Lelkiismeretének Hangja. Amerikaiak olyan, körülbelül ötven tagú csoportjára gondolok, akik integritásához és alkalmasságához nem fér semmi kétség... Ők terjesztenék elő az álláspontokat, amelyek az előterjesztők tekintélyénél fogva nagy publicitást élveznének."[156] *A remény forradalmának* utolsó oldalán, ahol az amerikai társadalom szabadság irányába történő átalakulásának ezt a „gyakorlatias" programját ismerteti, felsorolja azokat, aki-

ket az „Amerika Lelkiismeretének Hangja" nevezetű „Nemzeti Tanácsba" javasol.

Marcuse a következőket válaszolja Fromm kritikájára: „Az embertelen feltételeket vállaló nihilizmus igaz humanista álláspont is lehet."[157]

Fromm rendkívül termékeny író: 1941-től húsz könyve jelent meg. Az emberről szóló tudományának alapjait, amit „antropológiának és pszichológiának" nevez, első könyveiben, a sajátos trilógiában ismerteti: *Escape from freedom* (Menekülés a szabadságtól — 1941), *Man for himself* (1947), *The Healthy Society* (Az egészséges társadalom — 1955).

A *Menekülés a szabadságtól* című könyvének központi témája az, „hogy a szabadságot mindinkább megvalósító embernek — a szabadságot itt az ember és természet elsődleges egységéből mindinkább kiemelkedő ember értelmében használjuk —, miközben egyre inkább »individuummá« válik, nincs más választása, minthogy vagy a szeretet és termelőmunka spontaneitásában egyesüljön a világgal, vagy hogy valamiféle biztonságot keressen az emberi szabadságot és az egyes individuum integritását romboló világgal való kapcsolatában".[158] Az utóbbi választás tulajdonképpen menekülés a szabadságtól — az ember önelidegenedése. A szabadságtól való menekülés mechanizmusát az improduktív szocializáció négy elidegenedett formája képezi: a szadizmus, a mazochizmus, a destruktív magatartás és a konformizmus; akárcsak az asszimilációs folyamatokban kifejezésre jutó inproduktív orientáció négy fő formája: a receptív, a kizsákmányoló, a halmozó és piaci asszimiláció. Ezeknek meghatározott típusú karakterek felelnek meg. Fromm a szabadságtól való menekülés különféle formáival a szabadságot állítja szembe, méghozzá nem a negatív értelemben vett „valamitől való", hanem a pozitív értelemben vett „valamiért való" szabadságot, ami nem más, mint „a teljes, integrált személyiség spontán aktivitása". Bár utal a pozitív szabadság affirmálásának társadalmi, illetve gazdasági előfeltételeire, külön nem foglalkozik velük. Úgy tűnik, hogy a kérdést mindenekelőtt morális problémaként fogja fel.

Az emberi természet fogalmának (amely invariáns, de ugyanakkor a történelmi folyamatok terméke is), amit szintén a *Menekülés a szabadságtól* című könyvében fejt ki, kulcsszerep jut az ember kutatására irányuló összes későbbi műveiben, főként pedig az *Önmagáért való emberben* (1947), az *Egészséges társadalomban* (1955), *A szeretet művészetében* (1956) és a *Marx emberfelfogásában* (1961).

Míg kutatásának középpontjában a *Menekülés a szabadságtól* és az *Önmagáért való ember* című könyveiben az individuum áll, az *Egészséges társadalomban* a társadalmat és annak az individuumra gyakorolt hatását elemzi. Fromm párhuzamot von a XIX. és a XX. századi tőkés társadalom között és rámutat a jelentősebb különbségekre. A XIX. század tőkés társadalmát a konkurencia, a halmozó mentalitás, a kizsákmányolás, az önkényeskedés, az agresszió és az individualizmus jellemezte. A halmozó mentalitást és kizsákmányolást a XX. században

egyre inkább a receptív és piacorientáltság, a konkurenciát a csoportmunka, a „mind nagyobb profitra való törekvés bármi áron" mentalitást pedig a tartós és biztos jövedelemre való törekvés váltja fel. A nyílt autoritást a közvélemény és piac anonim autoritása mérsékli. A XX. század embere a homo consumens, „akinek fő célja nem a tárgyak *birtoklása,* hanem hogy mind többet és többet *konzumáljon,* hogy így kompenzálja a belső űrt, a passzivitást, a magányt és szorongást".[159]

Fromm jelentősebb művei még a *The Forgotten Language* (1952), *Sigmund Freud's Mission, Beyond the Chains of Illusion* (1962), *The Heart of Man* (1964), *The Anatomy of Human Destructiveness* (1973), *To Have or to Be* (1976) stb.

C. Wright Mills „egyszerű" marxizmusa

C. Wright Mills (1916—1962) az amerikai társadalom egyik legkiemelkedőbb háború utáni elemzője és kritikusa, és a baloldali amerikai szociológusok egyik legjelentősebb alakja.

Bár Millst nem tekinthetjük szigorúan marxistának, mégsem kerülhető meg, ha az amerikai marxizmus fejlődését vesszük számba. T. B. Bottomore a következőket írja róla: „Mills ugyan a marxizmust nem fogadta el adekvát társadalomelméletként (még kevésbé mint politikai meggyőződést), a társadalom problémái és a politikai hatalom alapjai azonban a marx által felállított kereteken belül foglalkoztatták."[160] Stanley Aronowitz is azt hangsúlyozza, hogy Mills nem volt marxista, de művében kimutatható a társadalomkutatás marxista módszere.[161] Még két okot említenék, ami miatt Mills neve itt nem kerülhető meg: egyrészt művének hatása alatt Amerikában sok marxista formálódott a hatvanas és hetvenes években; másrészt viszont ő marxistának vallotta magát. Helyesebben Mills magát „egyszerű (plain)" marxistának vallotta. (Az „egyszerű" marxistákhoz sorolja William Morrist, Antonio Gramscit, Rosa Luxemburgot, G. D. H. Colea-t, Lukács Györgyöt, Christopher Cauldwelle-t, Jean-Pault Sartre-t, Edward P. Thompsont, Paul Sweezyt, Erich Frommot és másokat).[162] Az „egyszerű" marxisták („a Marxhoz dogmatikusan viszonyuló és az elméleti reflexiót és kutatást »szofista parolákkal« helyettesítő »vulgáris« és »szofista« marxistákkal ellentétben) a marxi tradíción belül tevékenykednek". „Ők Marxra, de a sokkal későbbi marxistákra is úgy tekintenek, mint a szociológiai gondolkodás klasszikus hagyományainak elválaszthatatlan elméleti képviselőire."[163] Az egyszerű marxisták munkáikban a marxizmus humanitását — különösen az ifjú Marxét — és a felépítmény történelmi szerepét hangsúlyozták. Rámutattak arra, hogy az alap és felépítmény kölcsönhatásának figyelmen kívül hagyása a történelemalakítás folyamatában az embert olyan absztrakcióvá változtatja, amelyért Marx Feuerbachot bírálta.[164] Az „egyszerű" marxisták ugyanis szembeszállnak a gazdasági determinizmus leegyszerűsített interpretálásával. „Az emberi törek-

vések — a szabadság — szerepét hangsúlyozták a történelemalakításban a történelem egyéb determinista törvényeivel szemben... Röviden: szembetalálták magukat a marxi életműnek és magának a történelemnek azzal a feloldatlan feszültségével, amely a humanizmus és determinizmus, az emberi szabadság és történelmi szükségszerűség között feszül."[165]

Mills szerint Marx csak egyike a társadalomtudományok nagy klaszszikusainak. Ha tehát a marxizmus a kutatásban útmutató, nem pedig a hegeli konstrukció „emeltyűje" kíván lenni, akkor azt gazdagítani kell és kiegészíteni a szociológia többi klasszikusának felismeréseivel, ideértve azokat is, akik bírálták Marxot — vélekedik Mills.

A társadalomtudományok klasszikusai között első helyen Mills Karl Marxot és Max Webert említi. Bár gyakran hangsúlyozta, hogy Weber sok mindenben revideálta Marxot, szerinte ez a két gondolkodó kiegészíti egymást. Mills úgy véli, hogy Weber kategóriái az általánosítás fejlettebb és magasabb fokán állnak, és mint ilyenek magukban foglalják Marx kategóriáit is. Így például Weber hatalom (power) kategóriáját általánosabbnak tekinti a megfelelő marxi kategóriánál, mert a politikai, gazdasági és katonai hatalmat egyaránt felöleli. Weber számára nemcsak az a marxi kérdés volt fontos: kinek az ellenőrzése alatt állnak a termelőeszközök, hanem egy ennél általánosabb és fontosabb kérdés is, nevezetesen az, hogy ki rendelkezik az ember mindennemű ellenőrzésének és dominanciájának többi stratégiai fontosságú eszközével. Hasonlóképp a munkásnak a termelőeszközöktől való megfosztottsága csak egy külön esete a társadalmi újratermelés egyéb eszközeitől (gazdasági, politikai, tudományos, katonai) való megfosztottságának.

Max Weber hatása Mills legismertebb munkájában, *Az uralkodó elit*-ben (1956) mutatható ki leginkább. Gazdag empirikus anyaga és leírásai azt bizonyítják, hogy „a politikai vezetők, a gazdasági korporáció gazdag tulajdonosai és adminisztratív vezetői, valamint a domináns katonai körök uralkodó elitje egyesültek a növekvő és egyre inkább centralizált hierarchia területén, amelynek élén állnak".[166] Ez az elit, a fennálló demokratikus intézményektől függetlenül, az amerikai társadalom fejlődése szempontjából lényeges döntéseket hoz. Az uralkodó elit kialakulása szoros összefüggést mutat a „közösségnek néptömeggé"[167] azaz a fejlett polgári közvéleménynek tömegtársadalommá való transzformálódásával. Amerikában igen kifejezett ez a folyamat: az ország egyre inkább tömegtársadalommá válik. A „közösség" és „tömeg", ezzel együtt pedig a fejlett polgári társadalom közvéleménye, illetve a tömegtársadalom közötti különbségeket Mills a következőképp látja: „A közéletben tudatosan működő közösségben az itt felsorolt elemeket különböztethetjük meg: 1. gyakorlatilag mindenki, akivel szemben véleményt nyilvánítanak, maga is véleményt nyilvánít. 2. A nyilvános hírközlés felépítése lehetővé teszi, hogy ellenvéleményét bárki azonnal, hathatósan és nyilvánosan kifejezhesse. Az ilyen véleménycserék során kialakult nézetek 3. akadálytalanul ölthetnek tevőleges formát, ha szükséges még az uralmon levő tekintélyi rendszerrel szemben is. Végül 4. az uralkodó

intézmények nem hatolnak be a közösségbe, s így az működésében többé-kevésbé autonóm... A másik végletben, a tömegben, 1. a véleményüket kifejező személyek sokkal kevesebben vannak, mint a csupán passzív véleménybefogadók. 2. A hírközlés megszervezésének módja lehetetlenné teszi, vagy megnehezíti, hogy az egyének ellenvéleményüknek azonnal vagy a kellő hatásfokkal kifejezést adjanak. 3. A véleményeknek gyakorlati realizálódását a hatóságok az adott hírközlő eszközök megszervezése és ellenőrzése révén irányításuk alatt tartják. 4. A tömeg nem független az intézményektől; ellenkezőleg, a hatalmi intézmények ügynökei behatolnak a tömegbe, s ezáltal meghiúsítanak minden autonómiát, amelynek keretei között az emberek vita után kialakíthatnák véleményüket."[168] Egyszóval a tömegtársadalom az egymással kapcsolatban nem lévő individuumok társadalma, akik társadalmi ügyekben elvesztették a kritika minden hatalmát és eszközét, s mint tömeg kiszolgáltatott helyzetben vannak az elit manipulációival és hatalmával szemben. Mivel a millsi elemzés nem marxista, így az általa felkínált megoldások is távol állnak attól, ami egy marxista kritikai elemzésből adódna. Mills ugyanis az önkéntes és lokális szervezetek újbóli megalakítását és aktivizálását szorgalmazza, amelyeken keresztül a szervezett individuumok visszaszerezhetnék a politikai döntések feletti ellenőrzést. Mills *Az uralkodó elit*ben elveti Marx osztályelemzését, nyomatékosan állítja, hogy az elit nem osztály és hatalma sem osztályhatalom. Marx osztályfogalma nem használható az uralkodó elit elemzésekor, mivel az gazdasági és nem politikai fogalom. Mills ebben a könyvében, mint egyébként a többiben is, sokkal meggyőzőbbnek és jobbnak bizonyul a jelenségek és tények leírása, az összefüggések feltárása és magyarázata esetében, mint a jelenségek okainak, vagyis a megfelelő társadalmi törvényszerűségek feltárása és meghatározása terén. Munkáiban az elmélet háttérbe szorul a leírással szemben.

C. Wright Mills másik ismert könyve a *White Collar: the American Middle Class* (1951) (Fehérgallérosok: az amerikai középosztály). Ebben a baloldali (szélesebb értelemben vett) marxista szerzők közül elsőként elemezte az új középosztályt, és bizonyította a marxista tradíción belüli uralkodó azon nézet tarthatatlanságát, miszerint a középosztály eltűnőben van. Mills ismertette a régi középosztály (a kistulajdonosok) eltűnésének folyamatát (a XIX. század elején ők képezték az amerikai társadalom 80%-át, 1940-ben viszont mindössze 14%-át), valamint a tisztviselőkből és alkalmazottakból álló új középosztály keletkezésének folyamatát. Hangsúlyozza, hogy az új középosztály nem tekinthető a régi örökösének. Míg ugyanis a régi középosztályt — a kistulajdonosok osztályát — a gazdasági függetlenség, a szociális mobilitás és individualizmus jellemezte, addig az új középosztály sem szociális biztonsággal, sem pedig a régi középosztályra jellemző szilárd meggyőződéssel nem rendelkezik. „Az új kisembernek, úgy tűnik, nincsenek erős gyökerei, és nyilvánvaló igazságai sem, amelyek fönntartanák életét és értelmet adnának neki." „A fehérgallérosok körében mélyen gyökerezik a beteg-

ség, mert a mindennemű rend és meggyőződés hiánya morális szempontból védtelen individuumokká, mint csoportot pedig politikailag impotenssé változtatta őket."[169]

A *The New Men of Power: America's Labour Leaders* (1948) című könyvében a szakszervezeti vezetők kialakulásáról szól az amerikai munkásmozgalom fejlődésében, és rámutat: ahelyett, hogy a rendszer bírálójává és opponensévé lennének, arra törekszenek, hogy a hatalmi elit részévé váljanak.

A *The Sociological Immagination* (1959) című könyvben a szociológia tárgyáról, módszeréről és feladatairól vallott nézeteit ismerteti.

A *Listen Jankee: the Revolution in Cuba* (1959) című könyve után 1962-ben jelenik meg Mills utolsó műve a *The Marxists*. Bár ebben, mint láttuk, magát „egyszerű" marxistának nevezi, Marx művéhez a következő kritikai észrevételeket fűzi: először, Marx nem vette figyelembe a munkásosztályon belüli szociális differenciálódás és sztratifikáció összetettségét; másodszor, Marx nem látta, hogy a társadalmi fejlődésre nem csak az osztályharc, hanem az osztályok közötti együttműködés is jellemző; harmadszor, Marx nem tulajdonított jelentőséget a pszichológiai kizsákmányolásnak, holott az igen jelentős, mert nem szűnik meg a kapitalista termelési mód felszámolásával, hanem a kapitalizmus utáni társadalmakban is fennmarad; negyedszer, ez a pszichológiai kizsákmányolás szociális apátiát és politikai közömbösséget szül; ötödször, Marx „osztályérdek" fogalma kétértelmű, elsősorban azért, mert figyelmen kívül hagyja a különbséget aközött ami „az ember érdekében van a társadalomban betöltött helyzetének elemzésére való tekintettel" és aközött, amiben „az ember önmagával egyetértésben érdekelt".[170]

Mills azért száll síkra — újra Max Weber nézeteit véve alapul —, hogy a marxizmuson belül ne csak a „gazdasági determinizmus" érvényesüljön, hanem a „politikai és a katonai determinizmus" is.[171] Mills ebben a művében is elveti és bírálja azt a központi helyet és szerepet, amelyet Marx a munkásosztálynak tulajdonít alkotásaiban, és a „munkásság metafizikájának" (labour metaphisic) nevezi azt.[172]

(Folytatás a következő számban: Az új baloldal, illetve a hatvanas évek egyetemista mozgalma)

Jegyzetek

98 A volt marxista, szocialista és liberális értelmiségnek a hidegháború és antikommunizmus pozícióira való átállásáról lásd bővebben: Miloš Nikolić: Neoliberalizam, neokonzervativizam, nova desnica című tanulmányát, Ideje, 1984., 56—60. o.

99 James Weinstein: Ambiguous Legacy, 113. o.

100 Leo Huberman—Paul M. Sweezy: Intriduction to Socialism, Monthly Review Press, London, 1968., 5. o.

[101] Paul Bühle: Marxismus in den USA, 27. o.

[102] Martin J. Sklar—James Weinstein: Socialism and the New Left, in: For a New America, Random House, New York, 1970., 323—324. o.

[103] Paul A. Baran: On Political Economy of Backwardness, in: Paul A. Baran: The Longer View, Monthly Review Press, New York, 1969.

[104] Paul A. Baran: The Political Economy of Growth, Penguin Books, London, 1973.

[105] Lásd: James M. Cypher: The Internationalization of Capital and the Transformation of Social Formation: A Critique of the Monthly Review School, The Review of Radical Political Economy, 1978/4. szám.

[106] Lásd erről: Miloš Nikolić: Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma, Marksizam u svetu, 1973., 270—276. o.

[107] Többen vitatták a tézist, miszerint az amerikai kapitalizmus a korszerű kapitalizmus fejlődési modellje: Maurice Dobb: Marxism and Monopoly Capital: A Symposium, Science and Society, 1966/28; David Horowitz: Analyzing the Surplus, Monthly Review. t. 18. 8. szám; T. Prager: Marxism and Monopoly Capital: A Symposium, Science and Society, 1966/28.

[108] Paul A. Baran—Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, Stvarnost, Zagreb, 1969., 18. o.

[109] Lásd: Paul Mattick: Marksizam i monopolni kapital, in: P. Mattick: Kritički eseji, IC Komunist, Beograd, 1978.

[110] Paul A. Baran—Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, 17. o.

[111] Uo. 19. o.

[112] James O'Conor: The Fiscal Crisis of the State, St. Martin's Press, New York, 1973.

[113] Paul A. Baran—Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, 17. o.

[114] Ernest Mandel: Kasni kapitalizam, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb, 1981., 439. o.

[115] Paul A. Baran—Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, 105. o.

[116] Uo. 104. o.

[117] Herbert Marcuse: Oslobođenje od društva obilja, in: Dijalektika oslobođenja c. szöveggyűjtemény, Praxis kiadás, Zagreb, 1969., 271—272. o.; lásd még: H. Marcuse: Čovjek jedne dimenzije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968., 49. o.; H. Marcuse: Kraj utopije, Esej o oslobođenju, Stvarnost, Zagreb, 1972., 55. o.

[118] Paul A. Baran: Economics of Two Worlds, in: Paul Baran: The Longer View, Monthly Review Press, New York, 1969., 72. o.

[119] Paul Baran: On the Nature of Marxism, 26. és 27. o.

[120] Uo. 31. és 32. o.

[121] Paul A. Baran—Paul M. Sweezy: Monopolni kapital, 329. o.

[122] Uo. 330. o.

[123] Uo. 330. o.

[124] Paul M. Sweezy: Workers and the Third World, in: The Revival of American Socialism (szerk. G. Fischer), Oxford University Press, New York, 1971., 168. o.

[125] Paul M. Sweezy: Post-Revolutionary Society, Monthly Review Press, New York, 1980., 139. o.

[126] Uo. 148. o.

[127] Paul Sweezy—Charles Bettelheim: On the Transition to Socialism, Monthly Review Press, New York, 1971.
[128] Harry Magdoff: The Age of Imperialism, Monthly Review Press, New York, 1969., 13. o.
[129] Uo. 173. o.
[130] Uo. 14—15. o.
[131] Uo. 36. o.
[132] Uo. 195. o.
[133] Uo. 37—39. o.
[134] Harry Magdoff: Imperialism: From the Colonial Age to the Present, Monthly Review Press, New York, 1978.
[135] Martin Jay: Dijalektička imaginacija (Povjest frankfurtske škole i instituta za socijalno istraživanje 1923—1950), Svjetlost, Sarajevo, 189. o.
[136] Uo. 73. o.
[137] Max Horkheimer—Theodor W. Adorno: Dijalektika prosvetiteljstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., 12. o.
[138] Max Horkheimer: Tradicionalna i kritička teorija, in: Max Horkheimer: Kritička teorija II, Stvarnost, Zagreb, 1982., 152. o.
[139] Max Horkheimer: Pomračenje uma, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963., 8. o.
[140] Herbert Marcuse: Čovjek jedne dimenzije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968., 153. o.
[141] Uo. 235. o.
[142] Uo. 234. o.
[143] Uo. 14. o.
[144] Marcuse gondolati fejlődéséről lásd: Miloš Nikolić: Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma, Marksizam u svetu kiadása, 229—238. o.
[145] Russel Jacoby: Društveni zaborav, Nolit, Beograd, 1981., 63. o.
[146] Uo. 37. o.
[147] Uo. 39. o.
[148] Erich Fromm: Psyhoanalysis — Science of Party-line? in: Russel Jacoby: Društveni zaborav, 36. o.
[149] Theodor Adorno: Social Science and Sociological Tendencies in Psychoanalysis, — Martin Jay: Dijalektička imaginacija című könyve alapján, 173. o.
[150] Herbert Marcuse: Eros i civilizacija, Naprijed, Zagreb, 1965., 52. o.
[151] Erich Fromm: The Human Implications of Instinctivistic „Radicalism" — Russel Jacoby: Društveni zaborav című könyve alapján, 62. o.
[152] Erich Fromm: Umijeće ljubavi, Matica Hrvatska, Zagreb, 1965.
[153] Russel Jacoby: Društveni zaborav, 63—64. o.
[154] Erich Fromm: Revolucija nade, Beograd, 1979., 9. o.
[155] Russel Jacoby: Društveni zaborav, 40. o.
[156] Erich Fromm: Revolucija nade, Beograd, 1979.
[157] Herbert Marcuse: A Reply to Erich Fromm, — Russel Jacoby: Društveni zaborav című könyve alapján, 40. o.
[158] Erich Fromm: Bekstvo od slobode, Nolit, Beograd, 1978.
[159] Erich Fromm: Čovjek za sebe, Naprijed, Zagreb, 1980, 233. o.
[160] T. B. Bottomore: Critics of Society, 63. o.
[161] Stanley Aronowitz: The Crisis in Historical Materialism, Praeger; New York, 1981., IX. o.
[162] C. Wright Mills: The Marxists, Penguin Books, 1973., 97. o.

[163] Uo. 97. o.
[164] Uo. 97—98. o.
[165] Uo. 98. o.
[166] C. Wright Mills: Elita vlasti, Kultura, Beograd, 1969, 383. o. Az idézet C. Wright Mills: Az uralkodó elit, Gondolat, Budapest, 1962-es kiadás alapján, 333—334. o.
[167] Uo. 389. o.
[168] Uo. 391—392. o.
[169] C. Wright Mills: White Collar: the American Middle Class, — T. B. Bottomore: Crisis of Society című könyve alapján, 55. o.
[170] C. Wright Mills: The Marxists, 113. o.
[171] Uo. 124. o.
[172] Uo. 127. o.